

Конституційне та муніципальне право

УДК 342.4:340.115

Наталія Агафонова *

ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Стаття присвячена дослідженню принципів конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України. На думку автора, особливість цього виду конституційного процесу полягає в тому, що він визначає динаміку конституційної реформи, а отже є формою і засобом її реалізації. Грунтуючись на такій позиції, принципи процесу запровадження конституційної реформи досліджуються під кутом зору принципів конституційної реформи як політико-правового феномену і як такі, що мають самостійне значення, оскільки визначають сутність цього процесу і відображають шлях оновлення основного закону. Аргументується, що специфічність статутарної основи (якою є Конституція України) та складний поліструктурний зміст цього виду конституційного процесу зумовлюють градацію його принципів трьома рівнями. Перший рівень відтворює зв'язок принципів конституційного процесу з конституційними цінностями, які є принципами вищого порядку. Другий рівень визначають правові постулати цього виду конституційного процесу. На третьому – спеціальні принципи, на яких ґрунтуються (мають ґрунтуватися) окремі види конституційних проваджень (законотворчих і законодавчих, судових, юрисдикційних, референдумних). Підпорядкованість процесу внесення змін до Конституції України вказаним принципам забезпечить легітимність конституційної реформи в Україні.

Ключові слова: конституційна реформа, конституційний процес, конституційні провадження, принципи конституційного процесу.

Агафонова Н. В. Вопросы принципов конституционного процесса.

Статья посвящена исследованию принципов конституционного процесса, связанного с внесением изменений в Конституцию Украины. По мнению автора, особенность этого вида конституционного процесса состоит в том, что он определяет динамику конституционной реформы, а значит является формой и средством ее реализации. Основываясь на такой позиции, принципы процесса внедрения конституционной реформы исследуются с точки зрения принципов конституционной реформы как политико-правового феномена и как имеющие самостоятельное значение, поскольку определяют сущность этого процесса и отражают путь обновления основного закона. Аргументируется, что специфичность статутарной основы (которой является Конституция Украины) и сложное полиструктурное содержание этого вида конституционного процесса обуславливают градацию его принципов тремя уровнями. Первый уровень воспроизводит связь принципов конституционного процесса с конституционными ценностями, которые являются принципами высшего порядка. Второй уровень определяют правовые постулаты этого вида конституционного процесса. На третьем – специальные принципы, на которых основываются (должны основываться) отдельные виды конституционных производств (законотворческих и законодательных, судебных, юрисдикционных, референдумных). Подчиненность процесса внесения изменений в Конституцию Украины указанным принципам обеспечит легитимность конституционной реформы в Украине.

Ключевые слова: конституционная реформа, конституционный процесс, конституционные производства, принципы конституционного процесса.

Ahafonova N. V. Issues of the constitutional process' principles.

The article analyzes principles of the constitutional process associated with amending the Constitution of Ukraine. The author states that the specific feature of this type of constitutional process is that it determines dynamics of the constitutional reform, and so is the form and means of its implementation. Basing on this position the author researches the principles of the process of implementing constitutional reforms from the perspective of the principles of constitutional reform

as a political and legal phenomenon having independent meaning, because they determine the nature of the process and reflect the way of the renovation of the Fundamental Law. The author argues that the specificity of the statutory base (which is the Constitution of Ukraine) and complex polystructural content of this type of constitutional process determine the ranking of its principles in three levels. The first level reflects the correlation between principles of the constitutional process and constitutional values which are the higher order principles. The second level is determined by legal postulates of this type of the constitutional process. And the third one includes specific principles on which certain types of constitutional proceedings (legislative, judicial, jurisdictional, issues of referendum) are (or should be) based. Subordination of the process of amending the Constitution of Ukraine to the stated principles will ensure the legitimacy of constitutional reform in Ukraine.

Keywords: constitutional reform, constitutional process, constitutional proceedings, the principles of the constitutional process.

Постановка проблеми. Проблема принципів конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України – це проблема результативності конституційної реформи, легітимності конституційних змін та, по великому рахунку, – укріплення державності та демократизму в Україні. Тому актуальність її дослідження є високою як з точки зору потреби напрацювання належної методології конституційних змін в Україні, так і в практичному плані. При цьому якщо проблематика принципів юридичного процесу та галузевих процесів (адміністративного, кримінального, цивільного, господарського) неодноразово була предметом уваги вчених, то принципи конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України, такої уваги потребують надзвичайно. Вони мають бути підґрунтям стратегії і тактики конституційних перетворень в Україні.

Тому *метою статті* є дослідження принципів конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України, і який є формою і засобом реалізації конституційної реформи.

Виклад основного матеріалу. У теорії права під процесуальними принципами розуміють основні ідеї, начала, що відображають найбільш суттєві риси і властивості юридичного процесу, та забезпечують його єдність і досягнення цілей, що стоять перед ним. Ці принципи або закріплюються в законодавстві, або впливають з положень законодавства. Вони утворюють основу, фундамент всіх процесуальних норм, забезпечують законність та ефективність діяльності відповідних органів і обґрунтованість їх рішень [1].

Для виділення принципів конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України, необхідно врахувати, що цей вид юридичного процесу визначає динаміку конституційної реформи, а отже є формою і засобом її реалізації. Тож принципи процесу запровадження, реалізації конституційної реформи є складовою принципів конституційної реформи як політико-правового феномену і разом з тим мають самостійне значення як такі, що визначають сутність цього процесу і відображають шлях оновлення основного закону.

Загалом, конституційна, конституційно-правова реформа є складним системним правовим явищем, яке включає низку формальних, матеріальних, організаційних, соціальних, політичних, культурологічних тощо аспектів. Тому, очевидно, в науковій літературі принципи конституційної реформи поділяють на: «1) системні (оптимальності, цілісності, системного взаємозв'язку елементів, ієрархії, інтеграції, формалізації); 2) загальносоціальні (розвитку економічної свободи громадян і соціальної відповідальності держави, збалансованого розвитку політичної системи, ефективного розмежування повноважень органів державної влади, розвитку федералізму, удосконалення конституційної моделі прав, свобод і соціальних обов'язків громадян, розвитку ідеологічного багатоманіття і патріотичних основ життя суспільства; 3) правові (науковості конституційної правотворчості, правової автохтонності конституційної реформи; розвитку положень Конституції в поточних нормативних правових актах); 4) організаційні (предметної взаємодії органів державної влади при проведенні конституційної реформи, програмного забезпечення конституційної реформи, безперервності, динамізму і дотримання послідовності етапів конституційної реформи)» [2, с. 14].

Якщо йдеться про самостійне значення принципів конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України, то можна вести мову, по-перше, про їх пов'язаність із конституційними цінностями, які є принципами вищого порядку. По-друге, – про правові постулати цього виду юридичного процесу. По-третє, – про принципи, на яких ґрунтуються (мають ґрунтуватися) окремі види конституційних проваджень, етапів конституційної реформи.

Серед принципів вищого порядку – конституційних цінностей, які є визначальними для принципів конституційного реформаційного процесу, і становлять їх основу пріоритет має найвища соціальна цінність в Україні – людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Тому принцип гуманізму є засадничим для будь-якого виду юридичного процесу, і особливо для пов'язаного із внесенням змін до Конституції України. Адже і у самій Конституції України визначається, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22), Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина (ст. 156).

По-друге, – цінність самої конституції. Цінність конституції в будь-якій демократичній правовій державі обумовлена її правовими властивостями як правового нормативного акта установчого характеру, що займає особливе місце в ієрархічно побудованій системі правових нормативних актів та інших форм права.

Особлива цінність Конституції України виявляється в її соціальній і правовій сутності, що знаходить свої відображення у визначенні держави як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової. Цінність Конституції полягає і в тому, що вона закріплює і гарантує фундаментальні для держави і суспільства інші цінності – цінність людини і непорушність її прав, верховенство права, належність права власності Українському народу щодо землі та інших основних природних багатств і ресурсів та ін.

Конституційною цінністю вищого порядку є, власне, сам суверенний народ, який володіє виключним правом визначати і змінювати конституційний лад у державі. Саме тому, народ як носій установчої влади є головним суб'єктом конституційної реформи і його участь має бути забезпечена на всіх етапах конституційного процесу, хоча зрозуміло, що така участь може відбуватися у різних формах.

Щодо правових постулатів конституційного процесу, зазначимо, що термін «постулат» має значення твердження, що при побудові наукової теорії приймається без доказів як вихідне; незаперечна істина, що не потребує доведення, аксіома [3, с. 1085].

В якості таких правових постулатів слід щонайперше назвати принципи: відповідності праву і законності, демократизму, публічності, системності, наукової обґрунтованості, об'єктивності, легітимності.

Принцип відповідності праву – не лише тексту конституційних новацій, але й процедур їх створення, запровадження і реалізації безпосередньо пов'язаний із принципом законності і конституційною характеристикою держави як правової. Зміст цього принципу, на нашу думку, полягає у тому, щоб підпорядкувати конституційну правотворчість вищим принципам права – рівності, справедливості, свободи та ін. Цей принцип безпосередньо пов'язаний з іншим, не менш важливим, принципом законності.

Принцип законності – основний принцип будь-якого виду юридичного процесу і всіх напрямів діяльності держави, її органів і посадових осіб.

«Законність, – як слушно стверджує Н. М. Оніщенко, – є найадекватнішою формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законність є вимога дотримуватися такого масштабу, а режим законності – стан суспільних відносин, за якого цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права» [4].

Для нашого дослідження цей принцип означає: непорушність виключного права народу визначати і змінювати конституційний лад в державі, неможливість узурпації цього виключного права народу будь-ким; здійснення повноважень органів державної влади виключно в межах Конституції і відповідно до законів України; найвища юридична сила

Конституції в системі нормативно-правових актів. Законність конституційної реформи означає і її правовий характер, – відповідність праву як мірі свободи і справедливості. Законність конституційних процедур означає їх реалізацію виключно у конституційний спосіб. Тобто, яких би змін не потребувала Конституція України, – вони мають відбуватися (проводитися) виключно на основі Конституції України.

Принцип демократизму безпосередньо пов'язаний із попередньо розглянутими принципами гуманізму, відповідності праву, законності конституційного процесу. Адже право, як вищий закон існування людства, і законність, як форма правового порядку, можуть існувати лише в умовах демократичного правового режиму.

Принцип демократизму слід вважати як принципом конституційної реформи, так і обов'язковою характеристикою конституційного процесу. В першому випадку демократизм слід вважати конституційною цінністю, а його формами вираження в Україні є суверенні права народу, республіканська форма правління, забезпеченість форм народного волевиявлення. Саме тому в конституційних актах низки держав містяться заборони посягань на подібні цінності.

Так, наприклад, у ст. 1 Конституції Литовської Республіки визначається в якості «конституційної норми Литовської Республіки і засадничого принципу держави» незалежність і демократизм Республіки. Ця норма, згідно зі ст. 2 може бути змінена виключно шляхом загального опитування (плебіситу) народу Литви, якщо за це висловилися не менше трьох четвертих всіх громадян, які володіють активним виборчим правом. А у ст. 3 Конституції проголошено, що ніхто не може уцімлювати або обмежувати суверенітет Народу, привласнювати собі його волю [5].

Подібні охоронні, запобіжні норми містяться і в конституційних актах інших держав. У Конституції України хоча і утверджено принцип народного суверенітету, та демократизм як принцип організації і реалізації державної влади не визначено як конституційну цінність, що має особливий режим правової охорони. У цьому зв'язку слушним видається твердження Ю. Г. Барабаша про необхідність перегляду переліку матеріальних обмежень у процесі конституційної реформи, до якого обов'язково мають увійти такі цінності, як демократія [6, с. 97].

Принцип демократизму є невід'ємною характеристикою – ідеєю конституційного процесу. В. М. Шаповал слушно акцентує, що «демократія – це дотримання визнаних і визначених процедур». «Справжня демократія передбачає транспарентність у застосуванні відповідних процедур, доведення до загального відома об'єктивної інформації про владні рішення та дії. Інакше політично і юридично задекларована демократія є імітаційною» [7, с. 13–14].

Отже, демократичний характер державної влади і демократизм конституційної реформи неможливо забезпечити поза вимогою публічності у функціонуванні державної влади.

Принцип публічності конституційного процесу має декілька аспектів. По-перше, – це гласність, вимога забезпечення інформованості суспільства про заплановані реформи, про хід їхньої реалізації на різних етапах, вільний доступ громадськості до інформації про зміст реформування, оцінки конституційних новацій, прогнозів вітчизняного та міжнародного експертного середовища. Адже така інформацію не може бути в принципі державною таємницею.

Другий аспект принципу публічності визначає роль конституційного процесу як засобу забезпечення публічних інтересів, – інтересів держави, народу, нації, що прямо корелюється із забезпеченням суверенітету в державі [8, с. 57].

Публічність конституційної реформи і конституційного процесу означає розуміння, усвідомлення суспільством цілей і наслідків реформ, можливість участі різних груп суспільства, громадських організацій, політичних партій тощо у процесі реформування конституції на різних його етапах. Так, у висновку Венеціанської комісії щодо конституційної ситуації в Україні (2010 р.) особливо наголошувалося, що легітимність конституційно реформи може бути досягнута тільки, якщо конституційні зміни будуть внесені після широкої, відкритої та вільної суспільної дискусії за участю опозиції та громадянського суспільства [9].

Системність як принцип конституційного реформаційного процесу, як і попередні принципи, має значення і для змісту конституційної реформи, і для порядку її запровадження. Матеріальний аспект системності полягає у дотриманні системності конституційних норм, системності конституційних змін. Процесуальний аспект системності процесу перетворення конституції характеризується єдністю, цілісністю та послідовністю процедур і стадій реалізації повноважень суб'єктів конституційної реформи.

Системність конституційної реформи значною мірою є запорукою її ефективності. Ефективність конституційної реформи слід розуміти як її дієвість, результативність, коли в результаті її реалізації досягаються як цілі реформи і завдання, що нею ставилися, так і наближення держави та суспільства до мети свого існування.

Принцип науковості конституційної правотворчості і конституційного процесу полягає у необхідності наукової бази опрацювання законів, врахування наукових знань про необхідність правового регулювання тих чи інших сфер суспільних відносин, глибокого розуміння вихідних фактичних даних і закономірностей розвитку суспільних відносин. Конституційна правотворчість має відповідати потребам суспільного розвитку та рівню правової свідомості і правової культури суспільства. Цей принцип зобов'язує прогнозувати наслідки запроваджуваних реформ, у тому числі враховувати процесуальні особливості різних форм перетворення конституції. «Оновлений Основний Закон має базуватися на наукових засадах і враховувати як вітчизняний, так і зарубіжний досвід» [10, с. 23].

Принцип об'єктивності «спрямований на максимально можливе в суб'єктивних умовах виключення з конституційного процесу проявів суб'єктивізму» [11, с. 263], односторонності в мотивації конституційної реформи, оцінці проблем і потреб конституційної реформи, її стратегії і тактики.

Щодо вимоги легітимності конституційного (законодавчого) процесу, то вона була особливо підкреслена у рішенні Конституційного Суду України у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції: дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами, у тому числі й законами про внесення змін до Конституції України, є однією з умов легітимності законодавчого процесу [12]. Попри суперечливу загалом оцінку цього рішення, висновок щодо необхідності дотримання процедури законодавчого процесу і забезпечення його легітимності не може бути підданий сумнівам.

Дотримання визначеної у конституції і законах процедури внесення змін до основного закону, як слушно відзначено в науковій літературі, по-перше, сприяє забезпеченню певної конституційної спадкоємності, «за якої перебіг державно-правового життя буде починатися не з «чистого паперу», а на основі тих позитивних норм, які були напрацьовані в ході державного будівництва та відбиті в попередніх Основних Законах, починаючи з 1996 р. По-друге, чітке дотримання процедур розділу XIII, залучення до них вищого представницького органу – парламенту дозволить досягти компромісу інтересів, консенсусу з приводу нового Основного Закону, а не превалювання прагнень тих, чий законопроект буде винесений на всеукраїнський референдум. По-третє, сам факт відповідності прийнятих поправок положенням розділу XIII убезпечить майбутній Основний Закон від обвинувачень у нелегальності, які можуть істотно вплинути на ставлення до нього в суспільстві, де конституційний нігілізм і так відчутний» [13, с. 9].

Розглянувши, думається, принципи конституційного реформаційного процесу не вичерпуються, що дозволяє виділяти й інші принципи. Ми визначимо серед них найбільш важливі – провідні, поза якими конституційний процес, як правове явище, навряд чи можна вважати можливим.

Наступна група принципів, властивих процесу, пов'язаному із внесенням змін до Конституції України, є принципами, на яких ґрунтуються (мають ґрунтуватися) відповідні конституційні процедури.

По-перше, принципи законотворчих (законодавчих) конституційних процедур: конституційної визначеності; політичної, економічної і соціальної доцільності внесення змін до Конституції України; зумовленості конституційного процесу політичним процесом,

колегіальності прийняття рішень основними учасниками процесу та обов'язковості кворуму; належних законодавчих процедур; дотримання особливостей законодавчої техніки.

По-друге, принципи судового конституційного контролю. Розглядаючи цю групу принципів, слід, перш за все, звернути увагу на визначені ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» основні принципи діяльності Конституційного Суду України, а це: принципи верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень.

Окрім цих загальних принципів діяльності Конституційного Суду України, зазначений закон встановлює і спеціальні принципи, що стосуються процесу внесення змін до Конституції України і відповідних процедур судового конституційного контролю. Пріоритетними серед таких принципів є *принцип обов'язковості розгляду справи і дачі висновку Конституційним Судом України* щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України проекту закону про внесення змін до Конституції України, поданого до Верховної Ради України. Цей принцип є конституційною вимогою, він спрямований на забезпечення конституційних цінностей і законності конституційного процесу. Так само конституційною вимогою є *принцип обов'язкової відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України*. Цей принцип визначає мету судового конституційного контролю і відповідних конституційних процедур та є засобом охорони Конституції і конституційних цінностей. Ще один принцип судового конституційного контролю – *принцип обов'язковості висновку Конституційного Суду України* для всіх інших суб'єктів конституційної реформи: висновок Конституційного Суду України є остаточним і оскарженню не підлягає (ст. 66). Наступний принцип має темпоральне значення і пов'язаний із строками конституційної реформи та покликаний забезпечити раціонально оперативне її запровадження – *принцип невідкладності розгляду справи* про відповідність проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам Основного Закону Конституційним Судом України та обов'язковості додержання строку, визначеного ст. 57 Закону про Конституційний Суд України. *Принцип обов'язкового оприлюднення відповідного висновку Конституційного Суду* (ст. 67 Закону України «Про Конституційний Суд України») – спрямований на забезпечення публічності судової конституційної процедури і реформаційного процесу в цілому.

По-третє, принципи референдумного процесу. Найбільш загальні вимоги референдумних процедур, пов'язаних із внесенням змін до Конституції України, встановлено у ст. 156 Основного Закону України, згідно з якою, проведення всеукраїнського референдуму є обов'язковим для затвердження прийнятого Верховною Радою України (не менш як двома третинами від конституційного складу) законопроекту про внесення змін до Конституції, що стосуються її розділів I, III, XIII. Призначення такого референдуму є обов'язком Президента України.

Закон України «Про всеукраїнським референдум» дає нам підстави виділити основні принципи проведення референдуму, визначені у ст. 5 і в якості принципів конституційного процесу. Такими загальними принципами є наступні: 1) загального права голосу; 2) рівності; 3) законності; 4) прямого волевиявлення; 5) вільної участі у всеукраїнському референдумі; 6) таємності голосування; 7) особистої участі у голосуванні; 8) однократності голосування. Крім того, до принципів референдумних процедур слід віднести вимоги зазначеного Закону щодо: публічності і відкритості процесу референдуму (ст. 13); неможливість призначення (проголошення) чи проведення всеукраїнського референдуму в умовах воєнного чи надзвичайного стану на всій території України (ст. 21); принцип остаточності (обов'язковості) результатів народного волевиявлення за народною ініціативою (ч. 1 ст. 95); принцип обов'язковості фінансового забезпечення підготовки та проведення всеукраїнського референдуму з Державного бюджету (ст. 59).

Подальше виділення принципів конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін до Конституції України, буде затребуваним у зв'язку з об'єктивною необхідністю удосконалення цього процесу в цілому та правового забезпечення всіх процедур, пов'язаних із різними формами перетворення Конституції України (прийняття нової редакції

Конституції, прийняття нової Конституції України, прийняття конституційних та органічних законів) та забезпечення принципу розвитку положень Конституції в законодавстві України і реалізації на практиці.

Викладене дає нам підстави для наступних висновків.

Принципи процесу запровадження, реалізації конституційної реформи є складовою принципів конституційної реформи як політико-правового феномену і разом з тим мають самостійне значення як такі, що визначають сутність цього процесу і відображають шлях оновлення основного закону.

Специфічність статутарної основи (якою є Конституція України) та складний поліструктурний зміст цього виду конституційного процесу зумовлюють градацію його принципів трьома рівнями. Перший рівень відтворює зв'язок принципів конституційного процесу з конституційними цінностями, які є принципами вищого порядку. Другий рівень визначають правові постулати цього виду конституційного процесу. На третьому – спеціальні принципи, на яких ґрунтуються (мають ґрунтуватися) окремі види конституційних проваджень, етапів конституційної реформи.

Підпорядкованість процесу внесення змін до Конституції України вказаним принципам забезпечить легітимність конституційної реформи в Україні.

Список використаних джерел:

1. Лазарев В. В. Принципы юридического процесса [Електронний ресурс] / В. В. Лазарев // Основы права. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/lazarev_pravo/ch63_i.html
2. Киреев В. В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / В. В. Киреев. – Челябинск, 2010. – 42 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Оніщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін [Електронний ресурс] / Н. Оніщенко // Віче. – 2012. – № 12. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3163>
5. Конституція Литовської Республіки (1992) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
6. Барабаш Ю. Демократія в системі цінностей конституційного ладу (за матеріалами практики Конституційного Суду України) / Ю. Барабаш // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 5. – С. 89–97.
7. Шаповал В. М. Основи теорії парламентаризму / В. М. Шаповал. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. – 136 с.
8. Куян І. Конституційний процес як засіб забезпечення суверенітету в Україні / І. Куян // Право України. – 2014. – № 7. – С. 55–63.
9. Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні»: Рада Європи; Висновок, Міжнародний документ від 17.12.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a36
10. Шемшученко Ю. С. Конституційний процес у незалежній Україні / Ю. С. Шемшученко // Право України. – 2014. – № 7. – С. 19–24.
11. Теліпка В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Е. Теліпка. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
12. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccu.gov.ua/
13. Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. П. Євсєєв; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 18 с.

** Агафонова Наталія Володимирівна – кандидат юридичних наук, народний депутат України, Голова підкомітету з питань конституційного законодавства та конституційного судочинства Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя.*